

Recenzije i prikazi

Ante Čović, Hrvoje Jurić (ur.)

Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja

Pergamena, Hrvatsko filozofsko društvo, Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb 2019.

Knjiga *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*, urednika Ante Čovića i Hrvoja Jurića, nastala je na temeljima istoimenog simpozija koji se održao od 28. do 30. studenog 2013. godine u Zagrebu. Simpozij je bio svojevrsna završna rasprava znanstvenog programa Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta pod nazivom »Bioetika – od pluralizma perspektiva do integrativnog znanja«, koji se odvijao od 2006. do 2013. godine kroz tri bioetička znanstvena projekta: »Zasnivanje integrativne bioetike« (voditelj Ante Čović), »Bioetika i kultura« (voditeljica Nada Gosić) te »Bioetika i filozofija povijesti« (voditelj Vladimir Jelkić).

Na impresivne 504 stranice tvrdo ukoričenog izdanja nalazi se 25 radova potpisanih od 27 autora iz triju država (Hrvatske, Srbije i Slovenije), koji dolaze s devet sveučilišta (u Beogradu, Ljubljani, Nišu, Novom Sadu, Osijeku, Puli, Rijeci, Splitu i Zagrebu). Vrijedi istaknuti kako se među njima nalaze i tri akademika – Ivan Cifrić, Mislav Ježić i Ivan Supićić.

Premisa na kojoj počiva ovo izdanje jest da suvremena znanstvena interdisciplinarnost nije dostatna te da je za vrijeme koje nastupa i probleme koje ono sa sobom nosi nužna šira metodološka podloga i novi orijentacijski okvir – okvir integrativnog mišljenja i integrativnog znanja. Naime, »prijelomno vrijeme« u kojem živimo jest više od svega »vrijeme gubitka orijentacije, vrijeme egzistencijalne dezorijentiranosti« te vrijeme »traganja za novim egzistencijalnim osloncima«. Orijeantacija, koju urednici određuju kao

»praktičnu svezu materijalne osnove života i duhovnog horizonta u kojem život poprima smisao«, upravo je zadaća mišljenja u prijelomnom vremenu.

Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja: »Perspektive znanja«, »Uporišta integrativnog mišljenja«, »Integrativno mišljenje u kontekstu« i »Integrativno mišljenje i integrativna bioetika«, koja logičnim slijedom proizlaze jedna iz drugih čineći zaokruženu cjelinu. Tako se u prvom poglavlju stvaraju i razlažu osnove pluriperspektivizma kao nove metodologije koja je najprimjerenija trenutku do kojeg se stiglo razvojem znanosti. U drugom poglavlju razotkrivaju se i raspravljaju brojna uporišta za integrativno mišljenje – od filozofija Immanuela Kanta i Joséa Ortege y Gasseta, postmoderne i filozofije jezika, preko asketske etike i etike skrbi, do Projekta svjetski ethos Hansa Künga, odnosno »Manifesta Kršćanskog akademskog kruga 'U službi čovjeka i zajednice'«. U trećem se poglavlju integrativno mišljenje dovodi u kontekst raznorodnih znanosti i disciplina, poput prirodnih znanosti, ekonomije, sociologije, ekologije, filozofije, biologije i prava. U četvrtom poglavlju ranije iznesene ideje i uporišta integrativnog mišljenja i pluriperspektivne metodologije nalaze svoje puno obistinjenje i aktualizaciju u integrativnoj bioetici.

Poglavlje »Perspektive znanja« sadrži četiri teksta, a otvara ga rad »Znanje i povijest« Ante Čovića. Na početku, autor vrši distinkciju pojmova *historija* i *povijest* na način da *historijom* smatra ono što se dogodilo u prošlosti, dok *povijest* vidi mnogo obuhvatnijim pojmom koji osim historije uključuje i onaj još ne-dogodeni ili utopijski dio. Samu povijest autor vidi razdijeljenu na različite epohe, čiju periodizaciju obilježava i konstituira određen dominantan tip znanja. Tako novovjekovnu epohu obilježava obnova (stare) znanosti predvođene »duhovnim utemeljiteljima novog vijeka« – Francisom Baconom i Renéom Descartesom – koji su kao etički cilj odredili korist ljudskog roda. Ovaj »generički utilitarizam« svoje konkretno ostvarenje

doživljava u čovjekovoj nakani ovladavanja prirodom za vlastitu korist. U povijesti novog vijeka Čović detektira proces u kojem se odvija postupno pretvaranje kategorije *generičke koristi* u kategoriju *generičke opasnosti*. Kao krajnju točku ovakve ocrtane epohe, autor određuje slom modela znanstveno-tehničkog napretka te početak »novog vijeka« kao epohe čiji su »*locus* epohalne promjene« najavila i obilježila dva znanstvena postignuća: oslobođenje atomske energije i tehnologija rekombiniranja gena. Oba su čovječanstvu, umjesto koristi, donijela mogućnost i opasnost od samouništenja – kako unutarnjeg ili biološkog, tako i vanjskog ili fizičkog. Autor ovdje uvodi i detaljno analizira »pojmovnu trijadu«: *opasnost*, *budućnost*, *odgovornost*, koju nalazi kategorijalnom okosnicom u djelu Hansa Jonasa i Vana Rensselaera Pottera – duhovnih utemeljitelja nove epohe. Ta se epoha uspostavlja kroz stvaranje »treće znanosti« kao dominantnog tipa znanja koje dolazi u sinergiji s bioetičkim senzibilitetom.

U radu »Veliki izazovi 'interdisciplinarnosti': znanost, čovjek, društvo«, autorica Milena Žic-Fuchs razmatra novi europski okvir za znanstvena istraživanja i inovacije *Obzor 2020.*, odnosno njegov dio naslovljen »Društveni izazovi«. Autorica ukazuje na iznimnu složenost društvenih izazova suvremenosti te na nužnost inter-, multi- i transdisciplinarnih pristupa u istraživanju i razmatranju tih izazova, kao i nužnost uključivanja humanističkih i društvenih znanosti u istraživačku praksu. Autorica ističe kako su »nove kulture znanja« izrasle na ovakvim temeljima već utjelovljene u postavkama *Obzora 2020.* te da će za svoju realizaciju zahtijevati promjene stavova i načina mišljenja, baš kao i međusobno poštivanje znanstvenika iz različitih područja znanosti.

Mislav Ježić u radu »Kulturne perspektive i znanstvena metodologija« fokusira se na kulturne perspektive unutar pluriperspektivnog okvira integrativne bioetike, unutar kojeg nerijetko znanstvena djelatnost dobiva širi, odnosno različiti životni smisao. Ježić tako iznosi dvije povezane teze. S jedne strane, u različite kulturne kontekste neće se jednako uklapati svaka znanstvena metodologija, bez obzira na njenu točnost i vrijednost. S druge strane, bez kulturne (ili duhovne) perspektive, tj. konteksta, ne može se odrediti smisao znanstvenog istraživanja u pojedinoj kulturi. Štoviše, u znanosti ne bi moglo doći do ikakva odgovora o životnom smislu i svrsi znanosti uopće pa tako ni o bioetičkom vrjednovanju posebnih znanstvenih metoda i pristupa za opće dobro i dobro života na našem planetu.

Poglavlje zatvara rad Ive Lučića »Karstologija i zahtjevi holističke znanosti«. Lučić upućuje na činjenicu kako je karstologija ili

znanstveno bavljenje kršem, bitno obilježeno multidisciplinarnošću te je, štoviše, holistička znanost. S jedne strane, holizam karstologiji donosi različite znanosti koje pokrivaju sve aspekte krša i života na njemu, dok s druge strane, kritičke metode društvenih i humanističkih znanosti mogu karstologiji pomoći u usmjerenju.

Igor Eterović započinje drugo poglavlje, naslovljeno »Uporišta integrativnog mišljenja«, radom »Traženje uporišta za integrativno mišljenje u Kantovoj teoriji spoznaje« u kojem iz očista suvremene (integrativne) bioetike vrši analizu spoznajnoteorijskog dijela Kantova opusa te u njemu pronalazi uporišta za vlastito metodološko zasnivanje i epistemološko profiliranje. Kao krucijalno, autor ističe prihvaćanje distinkcije između »smislaone i objektne istine«, iz čega slijedi epistemološka razlika »uporabnog i orijentacijskog znanja«.

Rad »Perspektiva kao definitivni bitak svijeta. Temeljni pojmovi mišljenja španjolskog filozofa Ortege y Gasseta« Tomislava Krznara nastoji odgovoriti na pitanje »možemo li Orteginu misao razumjeti kao inspiraciju integrativnog mišljenja?«. U davanju (pozitivnog) odgovora, autor se koncentrira na pojam »perspektive«, koji sagledava s posebnim naglaskom na drugu fazu Ortegine filozofije – perspektivizam.

Vanja Borš svojim radom »Integralni aperspektivizam ili konstruktivni postmodernizam« nastoji osvijestiti da je integralno mišljenje imanentno postmodernom, odnosno da je integralni aperspektivizam preduvjet konstruktivnog postmodernizma. Autor ističe da upravo u postmoderni izniči antropološki preduvjeti ne-isključivom i kontekstu prilagodljivom – integralnom – pristupu zbiljnosti.

Damir Smiljanić donosi analizu suvremene filozofijske misli o problematici jezika u radu »Integralna filozofija jezika«. Autor iznalaži kako u dominaciji različitih jednostranih pristupa (analitički, hermeneutički, postmodernistički) nedostaje integrativni pristup jeziku koji bi objedinio sve aspekte jezika u složenoj metodi. Stoga u radu nastoji skicirati mogućnost pluriperspektivnog pristupa na polju filozofije jezika, pri čemu konzultira dosad formulirane integrativne modele, poput: »hermeneutičke logike«, »interpretacionizma« i »narativne pragmatike«. Na kraju, predstavlja profil jedne nove fundamentalne filozofije koja bi počivala na integrativnoj koncepciji jezika i filozofijskim problemima prilazila iz perspektive takvog shvaćanja jezika.

Pitanje »koja bi se od razvijenih preskriptivnih etika mogla reinterpretirati kao integrativna etika?« razmatra Aleksandar Fatić u radu »Asketska etika kao integrativna etika«. Fatić tako razmatra asketsku etiku, posebice

kršćansku etiku, kao (jedan no ne i jedini) potencijal za integriranje elemenata eudaimonističke, deontološke, aretaičke i konzekventijalističke etike.

»Drugačijim glasom« naslov je rada Darije Rupčić Kelam, u kojem autorica – kroz prizmu etike skrbi (kao dijela feminističke etike) – nastoji dati jedan cjelovitiji pogled na znanje o čovjeku kao onome koji skrbi, na znanje kao sveobuhvatno, cjelovito i orijentacijsko.

Filozofsku analizu osporavanja, kritika i manjka interesa filozofa/filozofije za ideju i projekt »svjetskog etosa« Hansa Künga poduzeo je Borut Ošljaj u radu »Svjetski etos i njegova filozofska relevantnost«. Autor upućuje na filozofske razine pragmatičnosti, praktičnosti i integrativnosti svjetskog etosa te iznosi tezu kako ga nijedna etika koja u budućnosti kani igrati ozbiljnu ulogu izvan akademskih zidova neće moći zaobići.

Drugo poglavlje zatvara rad akademika Ivana Supičića »Integralni humanizam 'u službi čovjeka i zajednice'«. Supičić polazi od teze da integrativno mišljenje ne može biti samo sebi svrhom u svijesti nekih, nego mora stajati »u službi« ili u funkciji dublje i potpunije spoznaje čovjeka i svijeta. U tom smislu, autor se poziva na »Manifest Kršćanskog akademskog kruga 'U službi čovjeka i zajednice'« u kojem su zacrtani temeljni zahtjevi i trajna povijesna zadaća integralnog humanizma. Manifest je konkretni životni projekt sveobuhvatnog, univerzalnog rasta i razvoja čovjeka i društva na svim razinama – prirodnim, kulturnim i duhovnim.

Treće poglavlje zbornika, naslovljeno »Integrativno mišljenje u kontekstu«, Slobodan Sadžakov započinje radom »Apologija egoizma«. U njemu razmatra stavove o problemu egoizma u djelu Adama Smitha. Autor nalazi da je za Smitha egoizam moralno dopustiv jer doprinosi općem blagostanju te unapređuje dobro zajednice mehanizmom »nevidljive ruke«.

U radu »Lažno mesijanstvo znanosti«, Saša Blagus iznosi tezu prema kojoj čovjek živi u samozabludi kada znanost smatra jednim pružateljem rješenja svih njegovih problema i glavnim pokretačem razvoja, dok je u stvarnosti znanost glavna pokretačka snaga kapitala u procesu proizvodnje viška vrijednosti. Tu »znanstveno-tehničku manipulaciju prisvajanja svijeta« autor detektira u iskorištavanju prirode, ali i čovjeka unutar socijalno-ekonomsko-političkog sklopa i života u cjelini. Izlaz vidi u borbi protiv kapitalističko-globalizacijskog sistema u kojem je ekološko zagađivanje inherentno, odnosno u aktu radikalne izmjene čovjeka i svijeta.

O odnosu tehnike i politike, raspravlja i Fulvio Šuran u radu »Znanstveno-tehnički aparat i

'novi' čovjek«. Autor upozorava na određene procese, poput podređivanja demokracije tehničkoj efikasnosti kao humanističkoj vrijednosti, demokracije kao običnog formalnog postupka odnosno konvertiranja demokracije iz vladavine ljudi u vladavinu tehničara.

U radu »Turning point – nova socijalno-ekološka paradigma«, Ivan Cifrić i Tijana Trako Poljak upozoravaju na potrebu poticanja rasprava o »ekološkom obratu« modernog svijeta, ali i s njime povezanog »socijalnog obrata« (engl. *turning point*). S jedne strane, ekološki se obrat temelji na porastu osviještenosti o prirodnoj ograničenosti te o nedovoljnoj aktivnosti, dok se socijalni obrat, s druge strane, temelji na nedovoljnoj svijesti o granicama postojećeg kapitalističkog društvenog sistema. Autori smatraju da je potrebna promjena sustava vrijednosti i socijalno-ekološkog metabolizma.

Ivica Kelam u radu »Patentna prava na genetički modificirane usjeve kao novi oblik kolonijalizma« upozorava na mnogobrojne etičke dvojbe koje donosi tehnologija genetičkog modificiranja. Pritom se fokusira na određene primjere (sporazum TRIPS) i sudske procese (Monsanto vs. Percy Schmeiser) koji jasno pokazuju kako je patentna zaštita omogućila nesrazmjernu moć biotehnoloških korporacija u odnosu na poljoprivrednike, dominaciju na tržištima, ali i u strukturama društva. Štoviše, tvrdi autor, ona postaje nova vrsta imperijalizma ili kolonijalizma.

O potrebi vrijednosne »metamorfoze prava« raspravlja Marko Trajković u radu »Integracijsko skretanje prava«. Autor se zalaže za integracijsko spajanje prava i vrijednosti, kojim bi pravo i dalje ostalo ono što jest, no kojim bi se dogodilo skretanja prava u vrijednosni horizont koji onda postaje ontološka osnova prava.

Posljednje poglavlje zbornika, naslovljeno »Integrativno mišljenje i integrativna bioetika«, počinje obimnom, preciznom, slojevitom i detaljnom studijom Luke Perušića pod nazivom »Narav i metoda integrativne bioetike. Rasprava«. Autor u sažetku iznosi svoju definiciju integrativne bioetike kao pluriperspektivnog područja znanstveno-kulturne djelatnosti koje se bavi moralnom dimenzijom života radi stvaranja orijentacijskog znanja u izazovima povijesnih epoha. Studija uspješno ostvaruje dvostruka nastojanja jednoznačnog određenja orijentacijske osnove prirode i strukture integrativne bioetike. S jedne strane, nudi odgovore na nedoumice vezane za razumijevanje prirode i metodologije integrativne bioetike, dok s druge strane, omogućuje kartiranje odnosa metodoloških odrednica i razvoja metodskog obrasca za zainteresirane istraživače svih disciplinarnih područja.

Autor tako u prvom dijelu studije vrši iznimno preciznu i vrlo detaljnu obradu brojnih ključnih ili temeljnih pojmova integrativne bioetike poput: *područnost, interdisciplinarnost, pluriperspektivnost/pluriperspektivizam, interakcija, orijentacija i integrativnost*. U drugom dijelu studije, autor donosi duboku i detaljnu razložbu metodskog predložka integrativne bioetike.

Marko Kos u radu »Bioetika, kritička pedagogija, andragogija – prema novoj paradigmi znanja« postavlja pitanje »može li integrativna bioetika kao orijentacijska disciplina zadovoljiti kriterije postavljene znanostima tehnološkog doba?«. Autor ukazuje na potrebu bolje razrade i razjašnjenja koncepta integrativne bioetike kako bi ostavila što manje prostora kritici ideološki obojenih znanstvenih pristupa. S druge strane, u povezivanju integrativne bioetike s kritičkom pedagogijom i andragogijom, autor nalazi novo mjesto za poimanje uloge znanosti u suvremenom društvu i njena odnosa spram »živoga«.

Rad Valerija Vrčeka »Ekološke posljedice krize identiteta sveučilišta« ukazuje na brojne aspekte ekološke krize povezane s poremećenim akademskim odnosima u sveučilišnoj zajednici, koji svoje uzroke imaju u fragmentaciji znanosti na discipline i znanja po poljima i područjima. Narušena cjelovitost poslanja i djelovanja sveučilišta uzrokuje laboratorijski autizam i umanjivanje odgovornosti znanstvenika. Vrček tvrdi da je ekološka kriza indikator sveučilišne krize, dok akademski otpor spram interdisciplinarnog i integralnog promišljanja – što karakterizira ekološku misao i brigu o stvorenom – »otkriva patologiju institucije bez identiteta«.

Eubiozija (grč. *eu* = dobar + *bios* = život) jest termin koji je unutar kliničke bioetike uveo Franco Pannuti 1978. godine, sa značenjem »život u dostojanstvu od prvog do posljednjeg daha«. Pannuti ga postavlja kao osnovni princip solidarnosti. U radu »Eubiozija: bioetika 'dobrog života' kao dio integrativne bioetike«, Luka Tomašević ukazuje na to da pojam eubiozije nadilazi medicinu unutar koje nastaje te postaje kako kulturološki, tako i teološko-filozofski pojam koji označava zauzimanje za poštivanje i zaštitu života. Autor uvodi ovaj pojam u kliničku bioetiku za pojam skrbi, vrednote života i ljudskog dostojanstva, posebice u rehabilitaciji i palijativnoj skrbi.

Ulogu i neporecive doprinose *Franjevačkog instituta za kulturu mira* za povijest, razvoj i budućnost integrativne bioetike u Hrvatskoj tematizira Ana Jeličić u radu »Franjevačka zauzetost za očuvanje dostojanstva i integriteta stvorenog«. Autorica eksplicitno navodi i razmatra ulogu organiziranih simpozija, djelatnosti Instituta »Planina i more« i Jure Radića,

kao i različitih tiskanih publikacija za razvoj integrativne bioetike.

Amir Muzur i Iva Rinčić u radu »Integrativno mišljenje i njegovi neprijatelji« poentiraju tezom, kao i njenom razradom, kako je korijen nerazumijevanja između europske (hrvatske) integrativne bioetike i georgetownске »nove medicinske etike« dvostruk – u ambiciji (»orijentacija« vs. »rješenje«) i proceduri (nenasilna pluriperspektivnost vs. agresivni determinizam).

Zbornik se zaključuje radom Željka Pavića »'Pluriperspektivizam'« – slučaj jedne natuknice u *Filozofskome leksikonu*. Autor razmatra filozofsku relevantnost i inovacijski potencijal pojma »pluriperspektivizam« koji tvori idejnu i metodologijsku osnovicu fenomena integrativne bioetike. Autor je bio ponukan postupkom glavnog urednika *Filozofskog leksikona* Stipe Kutleše, koji je priredenu natuknicu »pluriperspektivizam« odlučio izostaviti prije samog tiskanja izdanja te ga ovim radom ujedno poziva da svoju odluku obrazloži hrvatskoj javnosti.

U konačnoj ocjeni, treba utvrditi kako se radi o posve jedinstvenom izdanju koje svojim visokim ambicijama, baš kao i svojom slojevitosti, obimnošću i širinom te aktualnošću i inovativnošću, ulazi u red najvažnijih, najozbiljnijih i najkvalitetnijih izdanja unutar biblioteke »Bioetika« izdavačke kuće Pergamena i projekta integrativne bioetike. Ova knjiga tako okuplja značajan broj istaknutih autora koji dolaze iz različitih i raznorodnih disciplina te (su)djeluju unutar internacionalnoga kruga znanstvenika i multidisciplinarnog miljea projekta integrativne bioetike.

Ono što svakako obilježava ovo izdanje jest metodološka ujednačenost radova koje obuhvaća, bez obzira na prilično širok obuhvat tema i raznolikosti pitanja i pristupa, gdje dominira korištenje interdisciplinarnosti i pluriperspektivnosti kao temeljnih obilježja integrativnog mišljenja. Posebna je vrijednost ovog izdanja što su u njemu neki od temeljnih pojmova, poput *povijesnih (prijelomnih) epoha, orijentacije, metodologijskog pluriperspektivizma* te (potrebe za) *integrativnosti*, dobili svoja vjerojatno najkvalitetnija teorijska određenja, definicije i razrade.

Također, knjiga uspijeva ukazati na kompleksnost znanstvenih (i bioetičkih) problema i fenomena današnjice, koji često nemaju konkretnih, očitih, učinkovitih i(li) konačnih rješenja i procedura, posebice kada se sagledavaju iz monoperspektivnih vizura. U tom smislu, zbornik nudi mogućnost osvještavanja i sagledavanja problema kroz niz uključenih perspektiva od kojih neke, iako relevantne i nužne, nisu ujedno i (sve) znanstvene, njihova

integriranja u jedan objektivan i orijentirajući pogled.

Nadalje, u zborniku je razvidno kako urednici obistinjenje i aktualizaciju integrativnog mišljenja nalaze unutar propulzivnog polja integrativne bioetike. Ona je interdisciplinarno područje koje pojedinca ne samo da upućuje na probleme znanstveno-tehnološke civilizacije koje smo dio nego je i ona ta koja senzibilno i poduzetno reagira na tu zbilju te osim što gradi mostove (da se izrazimo potterovski) između različitih i raznorodnih područja i perspektiva, ona pruža izgublenu i posustalom čovjeku današnjice upravo ono što najviše treba – orijentaciju. Iako knjiga svakako afirmira integrativnu bioetiku, njezine potencijale za današnju znanost i društvo, ona se tu ne zadržava, već razvijeni *novum*, odnosno njegove pluriperspektivističke, orijentacijske i integracijske potencijale nudi za implementiranje u druga područja znanosti i njihovih disciplina, ali i šire.

Na kraju, urednicima treba čestitati na uloženom trudu i ogromnom poslu koji su nadasve uspješno obavili. Također, u završnom pogledu valja istaknuti kako će ovo izdanje nesumnjivo postati obvezatno i nezaobilazno štivo za sve koji se bave ili se kane baviti integrativnom bioetikom, odnosno sve one koji znanstvene i ine probleme na koje nailaze i istražuju, to poduzimaju i vrše u integrativnom, pluriperspektivnom i orijentacijskom ključu. Osim toga, knjiga će biti od ogromne pomoći za sveučilišnu nastavu i kolegije koji u svom sadržaju imaju izučavanje integrativne bioetike. Uz dodatak: ovo je izdanje prije i iznad svega uspjelo u svojoj temeljnoj proklamaciji i nakani, da u vremenima »gubitka orijentacije i egzistencijalne dezorijentiranosti« ostvari ono najvažnije – pružanje orijentacije.

Matija Mato Škerbić

Veselin Golubović

Zagrebačka filozofija prakse

Na putu k povijesnom mišljenju novog

Plejada, Zagreb 2018.

Ima li smisla raspravljati o *Zagrebačkoj filozofiji prakse* nakon što je na prijelomu osamdesetih/devedesetih godina prošloga stoljeća došlo do preokreta u idejno-političkom imaginariju, odnosno kada je određenim pojmovima, kao što je *marksizam*, oduzeta svaka dotadašnja respektabilnost pa su »promovirani« u one čije je zastupanje odgovorno za političko-ekonomske nedaće i koje treba barem marginalizirati kako ne bi ometali proboj u svijet »prosperitetne budućnosti«?

Kakav je domašaj te filozofije, kojoj je marksizam u jezgri, nakon »utopističkog« očekivanja da bi se marksizam uklanjanjem staljinističkih okova mogao vinuti do primjerenе visine? Umjesto preporoda, marksizam je tendenciozno osuđen na okultaciju ili na to da bude predmet blasfemija. Ilustrativna je tragikomična persiflaža pojma »klasna svijest« pri istodobnom prepotenciranju pojma »nacionalna svijest«.

Pojam »kolektivni proleter« obilježje je Hrvatske u europskim razmjerima. Običavao sam to prije istaknuti, ali bih se sada usudio reći da, nažalost, nije ni to. Pod pojmom »proleter« podrazumijeva se onaj koji je svjestan mogućnosti slobode unatoč nepovoljnostima vlastita egzistiranja. Ako gotovo više nitko u Hrvatskoj ne dvoji, unatoč suprotnostima u ideološkoj i političkoj orijentaciji, kako je ona zbog problematičnih uvjeta svojeg opstanka po svim pokazateljima pri europskom začelju, onda treba biti svjestan kojoj klasi pripada, zacijelo ne »privilegiranoj«. Zbog toga je neophodno biti svjestan činjeničnog bivstvovanja i svojih povijesnih potencijala, čijim je ekspliciranjem moguće zadobiti dostojno mjesto u svijetu načelno ravnopravnih naroda i zemalja. Pretencioznu tvrdnju da je klasna svijest »zastarjela« pobija činjenica da nacionalna svijest bez nje uistinu nije moguća. Naime, klasna svijest bitan je uvjet nacionalne svijesti.

Budući da je odnos prema drugome refleksija odnosa u samom sebi, a odnos u samom sebi kriterij vlastita stajališta prema drugome, obescjenjivanje pojma klasne svijesti nije slučajno jer bi na vidjelo dospjeli klasni odnosi i logika njihova nadilaženja u vlastitoj naciji i državi. U nacionalnom fundamentalizmu, nacionalna svijest potiskivanjem klasne svijesti